

С. І. Горбань,
канд. пед. н., магістр мистецтвознавства,
зав. Іконописною школою ім. пр. Порфирія Кавсокаливита
Полтавської місіонерської духовної семінарії

Монументальний сакральний живопис іконописної майстерні «Тетраморф»

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. розпочався процес відновлення сакрального християнського живопису. Із прийняттям Україною незалежності почалось повернення до засад християнства і зміна ставлення суспільства до релігії. Після десятиліть відкритого іконоклазма художники отримали можливість творити в галузі сакрального мистецтва. Завдання іконописців нового покоління полягає у відродженні кращих традицій іконопису, знаходженні гармонії свободи художньої творчості і стійкості канонічних форм ікони, мистецтва і богослов'я, прагненні до сходження на ту висоту, якої досягли в минулому майстри великої традиції ікони [9].

Однак, на жаль, сьогодні сакральний живопис не завжди відповідає тому художньому та духовному ідеалу, на який сподіваються люди, небайдужі до сакрального мистецтва. Член Патріаршої мистецтвознавчої комісії, доцент кафедри іконопису ПСТГУ, священник Микола Чернишов говорить, що «аналізуючи сучасний церковний живопис, можна побачити [...] самодіяльність в самому негативному сенсі цього слова. Їй властиві: неграмотність в іконографії, безсистемність розташування ікон і розписів в інтер'єрі храму, карикатурний малюнок, жорсткий колорит, невизначеність силуетів і внутрішніх форм, емоційність, солодкуватість і ляльковість образів. Поряд з ними простежується претензія на розкіш, збільшення розміру ікон, велика кількість золота і непотрібних аксесуарів, а також бездумне і невміле змальовування без розбору всім відомих зразків. Заради бажання справити враження на начальство, часом не рахуються не тільки з якістю, але й зі змістом твору» [11]. Все це призвело до масової появи в храмах і монастирях живопису, який відомий сучасний іконописець П. Буслаєв назвав «церковний рокапопс».

Потакання самим неосвіченим, невибагливим, поганим смакам замовників стало нормою життя для багатьох осіб, які називають себе іконописцями. Наразі художники сакрального живопису з сумом констатують, що «євроремонт – ось головний критерій сьогоденішнього часу. А живі мазки, енергійні лінії та ін. переваги – це, вважається, від лінощів та недобросовісності [...] Взагалі, можна закривати художні школи та інститути [...] настає період, коли тиск замовника переважає всі допустимі норми, і тоді краще не працювати. Багато людей відійшло від церковного мистецтва, тому що більшість

замовників не бажають професійно розбиратись в мистецтві. А думка, що ікона – не мистецтво, інакше перед нею неможливо молитись, до цієї пори переважає не лише серед замовників, але й в деяких іконописних майстернях, які принесли в жертву заради ринка свій професіоналізм» [4].

На тлі таких сумних процесів важливим бачиться поява творчих об'єднань, метою яких є прагнення до досконалості та які не вважають комерційний бік питання головним мотиваційним чинником своєї діяльності. Одним з таких об'єднань сьогодні, на мою думку, є іконописна майстерня «Тетраморф», учасники якої створюють не лише станкові, а й монументальні твори. Незважаючи на короткий термін існування, майстерня прийняла участь в декорації багатьох сакральних християнських просторів не лише в Україні, а й в країнах близького зарубіжжя, Словаччині, Греції. Метою статті є ознайомлення широкого загалу з історією становлення творчого об'єднання та деякими монументальними розписами, виконаними ізографами «Тетраморфа».

Іконописну майстерню «Тетраморф» було засновано в м. Кременчук у 2012 році. Учасники творчого об'єднання окрім спеціальної, мають також богословську, мистецтвознавчу, культурологічну, педагогічну освіту. Очолює майстерню Люкшин Олег Володимирович.

Свою назву майстерня отримала не випадково. Християнське мистецтво – слід перебування в світі Церкви та одна з форм її свідцтва про істину боговтілення. Як і богослужіння, сакральне мистецтво носить переважно символічний характер. На думку богословів, можливість створення образу Бога базується саме на факті боговтілення, про яке нам говорить і тетраморф. Тетраморф (гр. - четверообраз) – небесна крилата істота, яка має чотири обличчя: людини, лева, тільця та орла (Єз. 1:4-28) [2]. Святі Єфрем Сирін та Григорій Великий розглядали тетраморф як символ Самого Христа та різних фаз його життя: при народженні Він – людина, при смерті – жертвний тілець, при воскресінні – лев, при вознесінні – орел. Тілець та орел є символами апостолів – євангелістів Луки та Іоанна, які вважаються покровителями іконопису.

Олег Люкшин – керівник майстерні «Тетраморф» - молодий майстер, який постійно прагне до вдосконалення. Він народився в с. Богдашів Рівненської області у 1993 р. З десяти років став постійно відвідувати храм, допомагав священнику на богослужіннях. В м. Здолбунів отримав базові художні навички, які дозволили йому поступити на іконописне відділення (зараз - Іконописній школі імені преподобного Порфирія Кавсокалівіта) Полтавської місіонерської духовної семінарії (ПМДС). О. Люкшин завжди з теплотою згадує свого першого вчителя- В.Г. Безушко, який допоміг йому обрати «заняття на все життя» [10].

Навчання в Полтавській місіонерській духовній семінарії заклало підвалини професійної компетентності багатьох художників сакрального живопису. Навчання у вищому навчальному закладі є періодом професійного самовизначення та становлення молодих художників в обраній сфері майбутньої професійної діяльності через розвиток їх готовності до вирішення сучасних професійних завдань. Інноваційні підходи до підготовки майбутніх художників, впроваджені в освітній процес Полтавської семінарії, покликані сприяти становленню системи їх поглядів, розвитку художнього мислення, активізації творчого потенціалу, формування особистісної культури, ціннісної свідомості майбутнього фахівця. Іконописне відділення ПМДС функціонує з 2006 р., майбутніх ізографів тут навчають як станковому, так і монументальному живопису, основам мозаїки та реставрації. Необхідність підготовки високопрофесійних фахівців сакрального живопису зумовлює побудову навчального процесу таким чином, щоб він враховував здобутки як світської так і церковної систем освіти; рівень майбутніх іконописців повинен дозволяти працювати в різних стилістичних напрямках церковного мистецтва та у взаємозв'язку з архітектурою храму.

Однією із позааудиторних форм формування професійної компетентності майбутнього художника сакрального живопису в ПМДС є робота студентів у художньо-творчих майстернях, робота в яких зближує навчальну діяльність з професійною, сприяє розвитку самостійності і творчої активності студентів. Так, важливим етапом становлення О. Люкшина як іконописця, стали стажування у 2012 та 2014 рр. в Іконописному Домі Вуціна (м. Салоніки), який вважається одним з кращих в Греції [5]. Стажування стало можливим завдяки активній участі та підтримці митрополитів Полтавського і Миргородського Филипа та Неапольського і Ставропульського Варнави [8].

Іконописний Дім Вуціна заснований 1965 р. Христофанісом Вуціною, який навчався у Пантелиса Панопулоса, і від якого успадкував іконописну майстерню, що діяла в Салоніках з 2010 р. Наразі традиції Дому продовжують доньки майстра – Андромахі та Єлені, випускниці Вищих Шкіл Мистецтва Мюнхена та Салонік. Іконописний Дім Вуціна тісно співпрацює з богословським факультетом Університету імені Аристотеля (Салоніки), є учасником міжнародних виставок іконопису. Чисельні ікони та розписи Дому є не лише в Греції, але й в Німеччині, США, Кубі, Венесуелі, Ізраїлі, Великобританії [6]. Знайомство з принципами роботи грецького об'єднання допомогло О. Люкшину в подальшій організації власної майстерні. Поряд з навчанням іконопису, відвідини інших країн дають змогу ознайомитись з пам'ятками християнського мистецтва, роботами видатних художників сакрального живопису давнини та сьогодення. Окрім мистецьких

центрів Греції, студенти ПМДС під час навчання мають змогу відвідати країни близького та дальнього зарубіжжя, серед яких Італія, Туреччина, Румунія та ін.

Логічним завершенням стажувань в Греції стали ікони та розпис куполу, виконані для каплиці подвір'я Свято-Пантелеймонова монастиря в м. Уранополіс та розпис храму св. Харалампія Магnezійського Свято-Пантелеймонова монастиря на Святій Горі Афон, які О. Люкшин виконував разом з завідуючим іконописним відділенням ПМДС [7]. Робота на Святій Горі стала особливим благословенням для іконописців; для храму св. Харалампія О. Люкшин написав композицію «Тетраморф», що, звісно, відіграло ключову роль в обранні назви майстерні (мал. 1).

Особливістю Іконописної майстерні «Тетраморф» можна вважати те, що всі її члени є випускниками чи студентами ПМДС, тому варто схарактеризувати, як само відбувається процес навчання монументальному сакральному живопису в Іконописній школі імені преподобного Порфирія Кавсокалівіта Полтавської місіонерської духовної семінарії. При опануванні навчальної дисципліни „Техніка монументального сакрального живопису” для отримання теоретичних знань щодо видів, технологій, технік та особливостей монументального сакрального живопису у різні історичні часи в ПМДС для студентів проводяться лекції-візуалізації із використанням мультимедійних презентацій. Для проведення практичного заняття за темою „Поетапне письмо лику (ликів)” використовується розроблена програма для виконання навчальних практичних вправ, візуалізована засобами інформаційно-комунікаційних технологій; використовуються ілюстративні кейси для проведення семінарів за темами „Техніки монументального живопису в історичній ретроспективі”, „Технологія різних видів живопису”. Їх мета - на конкретному прикладі навчити студентів алгоритму прийняття правильного рішення в певній професійній ситуації пов'язаній із техніками монументального живопису в історичній ретроспективі та сучасності, технологією художніх матеріалів. При опануванні дисципліни використовуються майстер-класи провідних художників монументального сакрального живопису, проводяться семінари за темами „Вибір твору сучасного монументального сакрального живопису як основи для виконання репліки”, „Тенденції розвитку монументального сакрального християнського живопису сер. XX – поч. XXI століть”. Студенти виконують практично-творчі проекти: 1) індивідуальні „Письмо реплік творів давнього монументального сакрального живопису” та „Письмо реплік творів сучасного монументального сакрального живопису”, які передбачають виконання списку відомого твору (у першому проекті твору попередніх історичних періодів, у другому – сучасного) з можливим включенням авторських новацій, асоціацій, ремінісценцій і т. ін.; 2) колективні „Монументальний розпис сакрального простору”, який передбачає

колективну розробку загальної іконографічної програми розпису, розробку ескізів та затвердження окремих композицій розпису з урахуванням загальної концепції, виконання кожним студентом частини обраного сакрального простору у певній техніці та стилістиці. Так, студентами семінарії у м. Горішні Плавні розписані храм Всіх Святих, семінарський храм преподобного Нестора Літописця, баптистерій при Свято-Миколаївському архієрейському подвір'ї, частина актової зали та ін.

У результаті вивчення означених тем та виконання проектів у студентів формуються знання щодо історії виникнення та розвитку монументального сакрального живопису, його стилів, напрямів і течій, їх особливостей; уміння застосовувати у практичній роботі теоретичні знання, закони побудови композиції, технологічні особливості матеріалів, сучасні та класичні техніки і прийоми монументального живопису; принципи декорації сакральних просторів; реалізуються практичні навички при виконанні стінопису, створенні живописної декорації сакрального простору; створенні авторської монументальної композиції та праці у команді при виконанні творчих проектів; розвивається вміння аналізувати власні творчі надбання, адекватно сприймати критику. В ході виконання індивідуальних та групових проектів, підготовці до семінарів та проблемних лекцій, роботи в художньо-творчій майстерні відбувається поступове формування у студентів професійної компетентності [12].

Однією з форм навчання є використання досвіду бригадно-артільної роботи в навчальному процесі, коли формування професійної компетентності майбутнього художника відбувається безпосередньо в спільній діяльності досвідченого майстра і групи помічників (студентів), в реальних умовах колективної роботи на об'єкті. Робота на об'єкті дозволяє майбутньому фахівцю „торкатись” творів православного мистецтва, виховуватись на цінностях православної культури, а їх виховання стає духовно орієнтованим [1]. Формування професійної компетентності майбутніх фахівців відбувається і під час проходження практики, коли студенти перших курсів пишуть станкові твори, студенти старших курсів – монументальні. Під час масштабних робіт, як то розпис храму, над ним можуть одночасно працювати студенти всіх курсів, виконуючи роботу відповідно до їх знань та умінь. Приміром, майбутні учасники іконописної майстерні «Тетраморф» під час навчання та практики мали змогу працювати над розписами сакральних просторів Воскресенського монастиря у м. Теплодар Одеської обл., нижнього храму Благовіщенського собору у м. Кропивницький та ін. Все це, звісно, заклало підвалини професійної майстерності.

В своїй діяльності іконописна майстерня «Тетраморф» прагне до постійного вдосконалення, адже традиція не базується на мертвому консерватизмі, вона є постійною

творчістю, яку надихають слова Святого Письма: «Се, творю все нове» (Одр. 21, 5). Відповідно, творам майстерні «Тетраморф» притаманний полістилізм, хоча особливу увагу ізографи приділяють традиціям сучасних іконописних майстерень Греції та Святої Гори Афон, творчість яких здебільшого базується на надбанні славнозвісного Мануїла Панселіна та майстрів македонської школи. Художники об'єднання пишуть як станкові, так і монументальні твори, а також мініатюру. В роботі над іконами та стінописом застосовується як традиційна техніка яєчної темпері, так і сучасні фарби; як гризайль, так і поліхромний живопис, змішані техніки; санкірний та безсанкірний прийоми письма карнації, комбіновані прийоми.

Твори майстерні знаходяться в храмах та приватних колекціях України, та за її межами. За час своєї діяльності, майстернею створені іконостаси собору Жінок-мироносиць (м. Харків), Трьохсвятительського храму (м. Горішні Плавні), нижнього храму Благовіщенського собору (м. Кропивницький) та ін. Прикрашені стінописом храми святого Харалампія (Свята Гора Афон), прп. Серафіма Саровського Іверського монастиря (м. Одеса), трапезна Іллінського монастиря (м. Одеса), крипта Благовіщенської каплиці (м. Мінськ, Білорусія), трапезна та храм Покровського приходу (м. Солігорськ, Білорусія), храм Успіння Божої Матері (м. Царичанка), храм Дванадцяти апостолів (м. Кам'янське) та ін. Деякі замовлення іконописці «Тетраморфа» виконували в співавторстві з викладачами Полтавської місіонерської духовної семінарії. Наразі художники майстерні «Тетраморф» працюють над створенням монументальних розписів в Словаччині та Одесі.

Важливою частиною роботи ізографа-монументаліста є розробка іконографічної програми розпису сакрального простору. Це – цікава, але й відповідальна творча праця, яка є не менш важливою, ніж сам розпис. Безперечно, в нагоді тут будуть знання, отримані при вивченні «Християнської іконографії» та «Історії та теорії християнського сакрального мистецтва». Перед іконописною майстернею «Тетраморф» стояли цікаві в креативному плані завдання по створенню іконографічних програм розпису не тільки приходських та монастирських храмів, а й каплиць, трапезних приміщень. Кожен сакральний простір має своє призначення та архітектурні особливості, які слід враховувати при розробці ескізу та програми розпису.

Декорація храмів також має відповідати певній системі. В основі розташування сюжетів та священних персонажів в православному храмі зазвичай лежить система розпису, розроблена ще у візантійському мистецтві в період Македонського відродження. Ідейним натхненником системи вважається патріарх Фотій, який вбачав в храмі образ преображеного християнського Всесвіту, над яким панує Господь Пантократор в куполі. Згідно системи, друге за значенням зображення Богоматері розміщується у вівтарі,

янголи, апостоли, пророки – нижче Пантократора в куполі та барабані. Євангелісти традиційно пишуться на парусах, основні євангельські події – у верхній частині наоса. Звісно, існує більш широкий перелік сюжетів, характерних для декорації вівтаря, підкупольного простору та решти частин храму. Іконописці майстерні «Тетраморф» дотримуються вищезгаданих правил, але й розуміють, що програма розпису не обмежує творчого потенціалу художника, це – основа, яка має певну варіативність та на яку «нанизується» решта сюжетів, які треба розташувати у згоді з особливостями архітектурного простору та загальним змістовим наповненням. Наприклад, іконографічна програма розпису храму Дванадцяти апостолів в Кам'янському відповідає вищезазначеним принципам (мал. 2). В куполі зображено Христа-Пантократора, нижче, в барабані – небесні сили та апостолів, на парусах – євангелісти. Конху вівтаря прикрашає Богоматір Знаміння, склепіння віми декорує «Вознесіння». На східній та західній арках навпроти одне одного зображені Манділіон та Кераміон, нагадуючи нам про чудо, що сталося в Едесі. На склепіннях та верхніх частинах стін наоса розгортаються євангельські події, нижче – обрані святі, ще нижче – орнаментальна декорація. Пронаос презентує старозавітні події, що прообразують Хресну жертву Спасителя. За схожим сценарієм оформлено храм преподобного Серафима Саровського Іверського монастиря у м. Одеса (мал. 3), тут основною вівтарною композицією виступає «Причастя апостолів» – традиційний для цієї частини храму сюжет. Храм та церковний музей в Солігорську прикрашались серед іншого священними персонажами та сюжетами з історії Білоруської Православної Церкви.

Поряд з широковідомими, художники іконописної майстерні «Тетраморф» прикрашають сакральні простори менш відомими композиціями. Серед таких можна згадати «Недрьомане око Господнє», «Собор святих богословів», «Собор святих ізографів», «Не ридай Мене, мати» (мал. 4) та ін., які підпорядковуються загальній ідеї розпису.

Оформлення трапезних мало свою специфіку, так монастирська трапезна Іллінського монастиря в Одесі прикрашена зображеннями преподобних, які мають надихати прикладом свого життя сучасних ченців (мал. 5). Трапезна Покровського приходу в Солігорську (Білорусія) декорована композиціями на старо- та новозавітні сюжети, пов'язані тим чи іншим чином з трапезами, їжею та напоями (мал. 6). Серед композицій трапезної: «Мелхіседек з хлібом та вином зустрічає Авраама», «Гостинність Авраама», «Пророк Авакум янголом переноситься до рову з пророком Данилом, щоб нагодувати його», «Янгол приносить їжу Богородиці в Святе святих Єрусалимського храму», «Брак в Кані», «Апостоли рвуть пшеницю в суботу», «Чудо примноження хлібів», «Таємна

вечеря», «Трапеза в Еммаусі», «Чудесна ловля риби». Особливістю кriptи Благовіщенської каплиці в м. Мінськ є її призначення для поховань ктиторів та відспівування померлих. Відповідно, в основу її декорації було покладено Пристрасний цикл (мал. 7). Починаючи з західної стіни, на якій зображено «Омовіння ніг» та «Таємну вечерю», Пристрасний цикл розгортався на стінах каплиці, з акцентом на «Воскресінні Христовому» у вівтарі. На стелі зображувались події по воскресінню Спасителя та орнаментальна декорація.

Наразі О. Люкшин викладає іконописний малюнок в Іконописній школі імені преподобного Порфирия Кавсокалівіта Полтавської місіонерської духовної семінарії. Інші члени об'єднання також або є викладачами вищезгаданої Іконописної школи, або проводять майстер-класи для її студентів. Сьогодні іконописці «Тетраморфа» працюють над оформленням храму Іверської ікони Божої Матері однойменного монастиря у м. Одесі (мал.8, 9). В творчості іконописців об'єднання мені імпонує постійний креативний пошук. Ізографи не обмежуються одного разу засвоєною технікою та стилістикою. Якщо раннім роботам майстерні були притаманні деяка вторинність, глухий фон, пастозність письма, то зараз ізографи все сміливіше підходять до вирішення образотворчих питань. Прослідковується бажання урізноманітнити прийоми письма, збагатити їх живописними техніками, пластичніше стають форми, цікавіше виконується фон, він вже не глухий та рівний. Делікатніше вирішується ліплення об'єму, ускладняється колорит, більше уваги приділяється нюансам. Поєднується прозорість та пастозність, деталізація та узагальнення форм, з'являється сміливість письма, гра масштабів, акцентуація головного. Звісно, твори «Тетраморфа» не ідеальні, завжди можна знайти певні огріхи. Художники працюють над вдосконаленням малюнку, ритму та композиції. Головне ж – правильно обраний вектор розвитку, який має стати основою подальшого професійного зростання. В творах «Тетраморфа» прослідковується постійний поступ, розвиток майстерності – це найсуттєвіше. Маю сподівання, що учасникам «Тетраморфа» вдасться зберегти таку спрямованість.

Підсумком п'ятирічної діяльності об'єднання стала персональна виставка Іконописної майстерні «Тетраморф» - «Світло Істини», яка відбулася 2017 року в Центральній Бібліотеці імені Т.Г. Шевченка для дітей. Організаторами виставки виступили, поряд з майстернею, Просвітницький Центр Фонду пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира, Відділ мистецтв Центральній Бібліотеці ім. Т.Г. Шевченка для дітей м. Києва та автор даної публікації. Роботи представили дванадцять художників-іконописців «Тетраморфа». На виставці експонувались як станкові, так і монументальні твори майстерні, відвідувачам була запропонована лекція про таємниці іконопису [3]. 3

роботами іконописної майстерні «Тетраморф» наразі також можна ознайомитись у всесвітній мережі Internet [3].

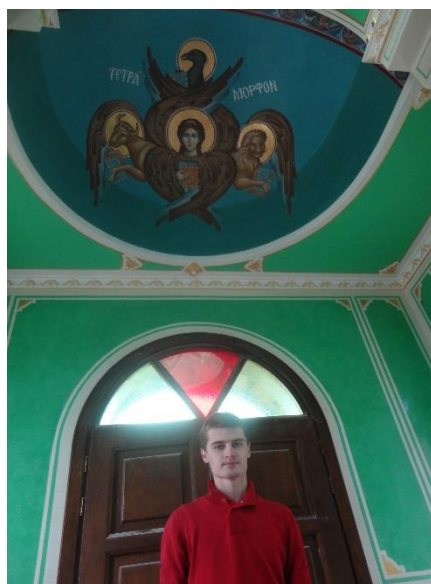
Повертаючись до проблем, окреслених на початку статті, варто зазначити, що на мій погляд, сучасний іконописець не повинен задовольнятися роллю виконавця часто безсистемно складених програм розписів тих чи інших сакральних просторів. Від нього вимагається не лише технічна, але й вагома богословська, культурологічна, мистецтвознавча підготовка. Тільки всебічно розвинений фахівець може підходити до створення храмової декорації з позицій ієротопії, і виправдано, осмислено використовувати ті чи інші іконографічні сюжети та техніки живопису, сплітаючи всі нитки образу в єдине ціле, включаючи їх в загальну канву ідейного змісту. Тільки такий шлях, на мій погляд, може вести від ремесла до творчості, від богомаза - до ізографа.

Література:

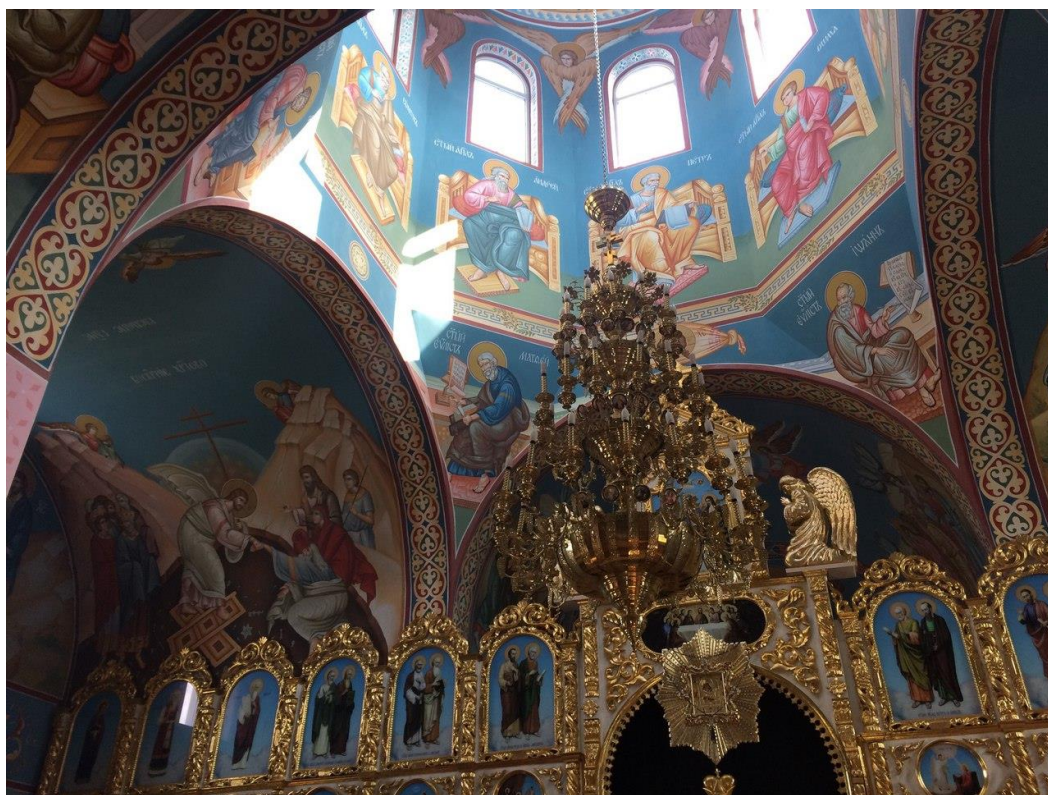
1. Белоусов М.Р. Педагогические основы профессионального образования в области традиционного искусства Палеха: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук: спец. 13.00.08 – Москва – 2007. – 20 с.
2. Власов В. Новый энциклопедический словарь изобразительного искусства, в 10-и томах. СПб, Азбука-классика, 2004-2010 гг.
3. До свята Благовіщення в Центральній столичній бібліотеці для дітей відкрилася виставка православних ікон майстерні «ТЕТРАМОΡΦ». - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mvfund.org/novini/588-do-svyata-blagovishchennya-v-tsentralnij-stolichnij-bibliotetsi-dlya-ditej-vidkrilasya-vistavka-pravoslanikh-ikon-majsterni-tetramorf> – Назва з екрана. – Дата звернення: 01.04.2018.
4. Еще раз о критериях в искусстве и заказчиках.- [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rsvetal.livejournal.com/13551.html> – Назва з екрана. - Дата звернення: 01.04.2018.
5. Завершился месячный курс повышения квалификации представителей иконописного отделения ПМДС в Салониках. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://missia.org.ua/news/1352120096/> – Назва з екрана. – Дата звернення: 01.04.2018.
6. Представители иконописного отделения ПМДС прошли стажировку в Салониках. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tat-t.ru/pnews/?ID=6307> – Назва з екрана. – Дата звернення: 01.04.2018.
7. Преподаватели и студенты иконописного отделения ПМДС закончили роспись нововозведенного храма в Русском Пантелеимоновом монастыре Святой Горы

- Афон. - <http://missia.org.ua/news/1393707660/>– Назва з екрана. – Дата звернення: 01.04.2018.
8. Ректор ПМДС, Митрополит Полтавський і Миргородський Філіпп звернувся до Митрополита Неапольського Варнави зі словами вдячності. - [Електронний ресурс]. – Назва з екрана. – Режим доступу: <http://www.pravoslavie.poltava.ua/news/1353953668> 01.04.2018.
9. Степовик Д. Історія української ікони Х–ХХ століть. Вид. 2-ге, стереотип. – Київ: Либідь, 2004. – 442 с.
10. Талановиті здолбунівчани: Олег Люкшин. - [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zdbunivcity.net/talanovyti-zdbunivchany-oleh-lyukshyn/> – Дата звернення: 01.04.2018.
11. Чернышов Н. Церковное и нецерковное в современном облике православных храмов // Церковное искусство, его восприятие и преподавание: сб. материалов Всероссийской конференции с участием зарубежных специалистов (г. Москва 11–12 мая 2006 г.); [научн. ред.-составитель А. М. Копировский]. – Москва: Свято-Филаретовский православно-христианский институт, 2007. – С. 134–151.
12. Gorban S. Development of innovative disciplinary complex as a means of professional competence formation of the future painters of sacred art // Science, Technology and Higher Education [Text]: materials of the XIV International research and practice conference, Westwood June 29th–30th, 2017 / publishing office Accent Graphics communications. – Westwood – Canada, 2017. – PP. 46–54.
13. <https://instagram.com/p/Bg32mH7h5vC/>

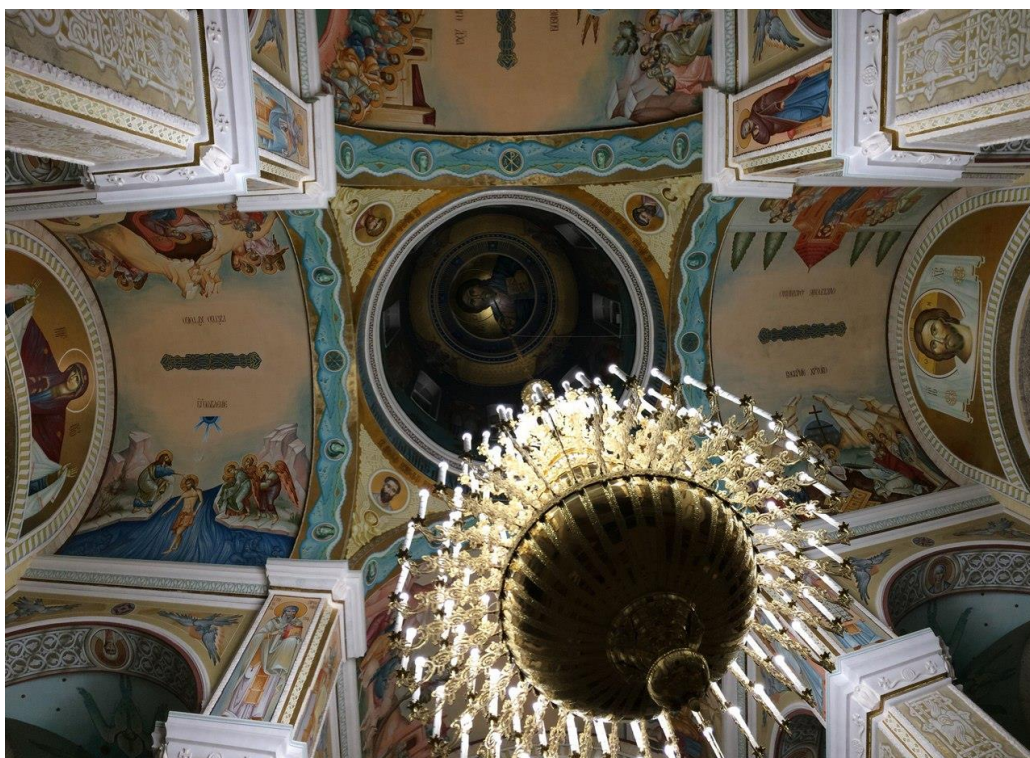
Ілюстрації:

1. Олег Люкшин в храмі св. Харалампія, Свята Гора Афон.

2. Розпис храму Дванадцяти апостолів, м. Кам'янське.

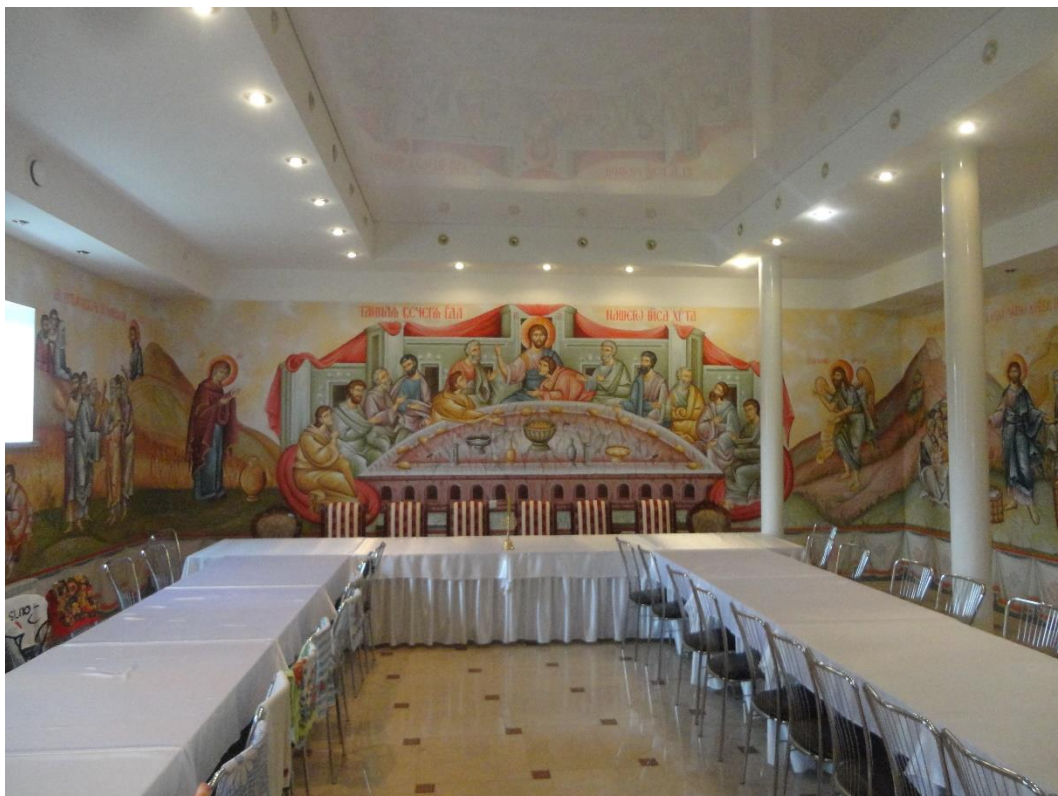
3. Стінопис храму прп. Серафима Саровського Іверського монастиря, Одеса.

4. Розпис нижнього храму Успенського собору, м. Царичанка.

5. Стінопис трапезної Іллінського монастиря, Одеса.

6. Розпис трапезної, Солігорськ, Білорусія.

7. Розпис крипти Благовіщенської каплиці, Мінськ, Білорусія.

8. Образ Богоматері Знамення. Храм Іверської ікони Божої Матері
Іверського монастиря, Одеса.

9. Розпис храму Іверської ікони Божої Матері, Одеса.